Lucyna Agnieszka Jankowiak

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk

Kilka uwag o polskiej terminologii chemicznej 2. połowy XIX wieku

1.

W XIX wieku podejmowano – zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy (np. Niemczech [Stoberski 1972: 530], Francji [Bąk 1984: 127], krajach słowiańskich [Lehr-Spławiński 1978: 383; Orłoś 1992: 148; Popiołek 2003: 19–25]) – prace nad narodowymi terminologiami różnych nauk i dziedzin wiedzy. Polegały one na kształtowaniu terminologii tych nauk (ujednolicaniu, uzupełnianiu i porządkowaniu) oraz na dyskusjach o charakterze teoretycznym, np. o tym, jakie warunki powinien spełniać termin [Biniewicz 1998: 225–226; 2002: 39, 242–243; Gajda 1997: 8; Podobiński 1998: 135]. Towarzyszyło im wypieranie łaciny z języka nauki, co w przypadku języka polskiego zapoczątkowano znacznie wcześniej, np. w medycynie już w XVI wieku (najpierw w dziełach o charakterze popularnonaukowym).

Jeśli chodzi o działania na rzecz polskiej terminologii w XIX stuleciu, to były one szczególnie trudne ze względu na zabory [por. np. Skubalanka 1969: 36; 1997: 236–237; Buttler 1972: 196; Gajda 1974: 96; 1988: 105; 1994: 228; 1997: 8, 13–15; Lehr-Spławiński 1978: 382–384; Klemensiewicz 1985: 629–632; Biniewicz 1995: 36, 42–43; 1998: 225–226; 2002; Walczak 1995: 214, 216; Waniakowa 2001; Dubisz 2012: 124–125; Uździcka 2012: 158; Jankowiak 2015b].

Jedną z dziedzin nauki, w której prowadzono w tym czasie intensywne prace nad polską terminologią była chemia. Choć pierwsze nazwy pierwiastków czy związków chemicznych znaleźć można już w XVI-wiecznych polskich tekstach [Matusiak 1982], to jednak dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku rozpoczęły się regularne działania na rzecz systemowego tworzenia polskiej terminologii chemicznej. Stosunkowo późne prace nad tą terminologią wynikały z różnych przyczyn, m.in. z faktu, że chemia długo rozwijała

się przede wszystkim dzięki innym naukom czy dziedzinom wiedzy [Hubicki 1983: 279; Biniewicz 1992: 11], np. medycynie, rolnictwu [Bąk 1984: 126; Uździcka 2010: 29], górnictwu [Hubicki 1983: 264]. Niemalą rolę odegrała tu wspomniana medycyna i lekarze, którzy nierzadko byli pierwszymi twórcami polskiej terminologii chemicznej i pierwszymi wykładowcami chemii¹.

Działania na rzecz polskiej terminologii chemicznej od przełomu XVIII i XIX wieku do początków XX stulecia są przez badaczy dobrze opisane [Hubicki 1977; 1983; Bąk 1984; Zamecki 1987; Mierzecki 1988; Biniewicz 1992: 9–13; 1998; 2002]. Należy przypomnieć tylko kilka istotnych informacji. Ważną rolę odegrał tu Jędrzej Śniadecki [Biniewicz 1983; 1995: 41–42], zapoczątkowując swoimi działaniami (zwłaszcza wydaniem w 1800 roku *Początków chemii*) zarówno publikacje (np. powstanie w 1825 roku *Słownika wyrazów chemicznych* Ignacego Fonberga), jak i dyskusję nad kształtem polskiej terminologii chemicznej (np. wystąpienie Seweryna Zdzitowieckiego z apelem o tworzenie nie pojedynczych terminów, ale systemu i jego reguł tworzenia terminów różnych klas desygnatów, tak by z czasem według nich mogły powstawać także nowe terminy; podobne wystąpienie – Filipa Nereusza Waltera).

Liczne publikacje na temat polskiego słownictwa chemicznego w latach 1839–1856 [np. Zawidzki 1899], wydane na ziemiach polskich pod zaborami, przyczyniły się do powstania w XIX stuleciu dwóch głównych szkół i dwóch terminologii: krakowskiej i warszawskiej. Spośród najważniejszych opublikowanych wówczas prac wymienić należy: a) związany ze szkołą warszawską – *Projekt do słownictwa chemicznego* (Warszawa 1853), opracowany w wyniku dyskusji organizowanych (od 1851 roku) w redakcji „Biblioteki Warszawskiej” (zawarte tam słownictwo zaakceptowało grono uczonych skupione w Komitecie chemicznym powołanym w końcu 1858 roku) oraz b) ze szkołą krakowską – *Słownictwo polskie chemiczne* (Kraków 1853) Emiliana Czyrniańskiego (broszurę, która stała się podstawą słownictwa tej szkoły).

Oprócz szkoły warszawskiej i krakowskiej swoje propozycje przedstawiły też inne ośrodki, które jednak na miano szkół nie zasługują, bo ich propozycje nie odegrały większej roli. Chodzi tu o publikacje związane z Poznaniem (Teodora Teofila Mateckiego *Słownictwo chemiczne polskie*, 1855) oraz Wilnem (Januarego Filipowicza i Waleriana Tomaszewicza *O chemicznej polskiej terminologii*, 1856).

Istnienie dwóch szkół terminologicznych było zjawiskiem niekorzystnym i już od lat 70. XIX wieku podejmowano stopniowe działania mające na celu

1 „Pierwsze regularne wykłady chemii w Polsce prowadzili w Krakowie lekarze Jan Jaśkiewicz i Franciszek Scheidt, profesorowie Szkoły Głównej Koronnej” [Mierzecki 1988: 13].

zlikwidowanie różnic między nimi. Na III Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich w Krakowie w 1879 roku Emilian Czyrniański zaproponował, by ujednoliceniem polskiej terminologii chemicznej zajęła się Akademia Umiejętności. W 1881 roku Czyrniański przedstawił jej swoją propozycję do zaakceptowania: od tego momentu obie szkoły (krakowska i warszawska) różniły się tylko nazwami kwasów. Różnicę tę zlikwidowano dopiero 20 lat później uchwałą Akademii Umiejętności z 1901 roku. Niemale znaczenie miało w tym opracowane w 1900 roku *Polskie słownictwo chemiczne* (Warszawa 1900) Antoniego Grabowskiego². Badacz porównał terminologie obu szkół i zaproponował rozwiązania dla spornych punktów, co spotkało się z aprobatą warszawskiej sekcji chemicznej. Także w 1900 roku w Krakowie wydano broszurę Bronisława Radziszewskiego, lwowskiego chemika, zestawiającą różnice między warszawską a krakowską wersją terminologii.

Ostatecznie Akademia Umiejętności przyjęła terminologię chemiczną stworzoną głównie w oparciu o szkołę krakowską i wydała w 1902 roku broszurę *Polskie słownictwo chemiczne uchwalone przez Akademię Umiejętności w Krakowie*.

Jak wynika z powyższego (skrótowego) przeglądu, okres od lat 50. XIX wieku do 1901 roku to czas funkcjonowania dwóch wersji polskiej terminologii chemicznej: krakowskiej i warszawskiej. I – jak wynika z dotychczasowych opracowań – pierwsze zestawienia różnic między nimi były opracowane (niezależnie) przez Antoniego Grabowskiego i Bronisława Radziszewskiego dopiero na przełomie XIX i XX wieku.

Celem niniejszego artykułu jest – wbrew dotychczasowym ustaleniom literatury przedmiotu – zaprezentowanie źródła, które zestawienia terminologii krakowskiej i warszawskiej dokonuje już w latach 80. XIX wieku, oraz opisanie możliwości analizy zebranego w tym źródle materiału, tak by poszerzyć wiedzę o fragmencie historii polskiej terminologii chemicznej 2. połowy XIX stulecia. Wspomnianym źródłem jest *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, opracowany pod kierunkiem krakowskich lekarzy – Stanisława Janikowskiego, Józefa Oettingera oraz Aleksandra Kremiera – i wydany w Krakowie w 1881 roku (dalej: S 1881)³. Jest to słownik powstały jako wynik prac polskich lekarzy nad uporządkowaniem polskiej terminologii medycznej⁴ [Jankowiak 2015b]. Gromadzi leksykę specjalną z zakresu szeroko pojętej medycyny (w związku z tym także np. farmacji, weterynarii, botaniki). Notuje więc również nazwy

2 Tekst dostępny jest w Mazowieckiej Bibliotece Cyfrowej.

3 Słownik dostępny jest również w Śląskiej Bibliotece Cyfrowej.

4 Była to również próba ujednolicenia polskiej terminologii medycznej reprezentowanej przez dwie szkoły terminologiczne: krakowską i warszawską.

pierwiastków i związków chemicznych, czyli terminy, które niezbędne były do opisu medycyny tego okresu⁵.

S 1881 jest dwuczęściowy. Część pierwsza, obcojęzyczno-polska, składa się z ok. 20 tys. haseł obcojęzycznych, obejmuje głównie hasła łacińskie, niemieckie, francuskie, angielskie, do których dodano termin bądź terminy polskie. Część druga gromadzi hasła polskie (ok. 9 tys.) z odpowiednikiem obcym (różnym). W badaniach nad polską terminologią (medyczną czy chemiczną) bardziej przydatna jest część pierwsza, bo odnotowuje całą polecaną przez autorów polską terminologię, natomiast część druga – tylko niektóre polskie terminy.

Jak napisano w *Przedmowie spóla autora* w S 1881 [zob. S 1881: IX], nad opracowaniem terminologii chemicznej w słowniku czuwał główny przedstawiciel szkoły krakowskiej, wspomniany już Czyrniański, a pomagał mu Julian Grabowski.

Za wykorzystaniem S 1881 jako źródła do dziejów polskiej terminologii chemicznej 2. połowy XIX stulecia przemawia nie tylko materiał tam zawarty, lecz także sposób jego przedstawienia.

- A. Układ polskich terminów w części pierwszej S 1881. Przy hasłach obcojęzycznych czasem pojawia się jeden polski odpowiednik, czasem – kilka. To daje możliwość szybkiego ustalenia obecności synonimii w polskiej terminologii oraz określenia jej skali. Niezwykle istotne jest, że w przypadku szeregów synonimicznych polskich terminów są one ułożone w kolejności od najbardziej do najmniej polecanego przez autorów S 1881. Taki sposób prezentacji polskich terminów pozwala zbadać np. najlepsze terminy [Jankowiak 2015a], m.in. określając, na ile ich budowa czy pochodzenie decydowały o uznaniu ich za terminy najbardziej wskazane. Taki układ polskich synonimów terminologicznych daje też możliwość scharakteryzowania innych grup terminów, np. najmniej polecanych. Ponadto pozwala ustalić relacje między terminami w szeregu synonimicznym, np. synonimie różnordzenną i spólnordzenną [por. Jankowiak 2015b: 216–245].
- B. Autorzy S 1881 polskie terminy nierzadko opatrują kwalifikatorami, w tym kwalifikatorami geograficznymi: *warsz.*, *lw.*⁶. Brak kwalifikatora oznacza termin aprobowany przez szkołę krakowską. Tym samym w S 1881 można znaleźć zestaw terminów dwóch rywalizujących wówczas ze sobą szkół: krakowskiej i warszawskiej, a nawet propozycje ośrodka lwowskiego. To istotne, bo według moich obserwacji (niepotwierdzonych systema-

5 S 1881 potwierdza (podkreślany w literaturze przedmiotu) udział lekarzy w porządkowaniu polskiej terminologii chemicznej.

6 *Warsz.* – Warszawa; *lw.* – Lwów.

tycznymi analizami) właśnie terminy chemiczne najczęściej opatrywane są w S 1881 kwalifikatorami geograficznymi. W S 1881 nie pojawił się kwalifikator geograficzny sugerujący terminy proponowane przez ośrodek poznański. Materiał z S 1881 potwierdza więc, znaną z literatury przedmiotu informację, że w przypadku polskiej terminologii chemicznej nie brano pod uwagę poznańskiej propozycji terminologicznej (czyli wyżej wymienionej pracy Mateckiego)⁷.

- C. W związku z tym, że nierzadko przy haśle obcym pojawiło się kilka polskich terminów „krakowskich” czy „warszawskich” (z kwalifikatorem *warsz.*), materiał w S 1881 zaświadcza, że w tym okresie nawet w obrębie danej szkoły terminologicznej nie potrafiąco zlikwidować synonimii, a więc swego rodzaju rozchwiania terminologicznego.
- D. Ciekawe jest zestawienie materiału z S 1881 z kolejnym słownikiem medycznym, już z początku XX wieku, tj. *Słownikiem lekarskim polskim* wydany również w Krakowie w 1905 roku pod kierunkiem Tadeusza Browicza, Stanisława Ciechanowskiego, Stanisława Domańskiego i Leona Kryńskiego (dalej S 1905). To słownik lekarski (poprawiona i znacznie rozszerzona wersja S 1881, także dwuczęściowa) [Jankowiak 2015b: 94], wydany już po zatwierdzeniu przez Akademię Umiejętności nowej polskiej terminologii chemicznej. Chociaż przy polskiej terminologii chemicznej w S 1905 nie pojawiają się kwalifikatory geograficzne, to nadal wiele haseł obcojęzycznych ma jako odpowiedniki kilka polskich synonimów (por. przykłady poniżej). Warto byłoby porównać ten materiał z zestawem polskich terminów chemicznych nie tylko z S 1881, ale również z terminami zaakceptowanymi przez Akademię Umiejętności w 1902 roku.

2.

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjrzałam się hasłom na literę *A* z części pierwszej S 1881, czyli części obojętno-polskiej. W sumie znajduje się tam 195 haseł obcojęzycznych z 408 polskimi terminami chemicznymi⁸. Szczegółowo 195 obcojęzycznych haseł to:

7 A trzeba dodać, że polską terminologię medyczną (częściowo) konsultowano również z lekarzami z tego regionu.

8 W związku z tym, że w części pierwszej S 1881 odnotowane są różne hasła obcojęzyczne (np. łacińskie, niemieckie), możliwe jest, że polskie terminy, dotyczące tego samego desygnatu, powtarzają się kilkakrotnie. Jak pokazuje analiza polskiej terminologii medycznej, powtarzają się np. w przypadku szeregów synonimicznych niekoniecznie w tym samym składzie [por. Jankowiak 2015b: 114–117].

- a) z jednym odpowiednikiem – 48 haseł, np.
- I/7 Acidum v. acor *kwas*
 - I/10 Aether *eter*
 - I/10 Aether alcoholato-ferratus *eter wysokowo-żelazisty*
 - I/23 Antimonium *antymon*
 - I/28 Arsenosum acidum *kwas arsenawy*
- b) z dwoma – 99, np.
- I/10 Aether aceticus *octan etylowy, eter octowy*
 - I/11 Aethylenalcohol *alkohol etylenowy, glikol*
 - I/17 Ammonium bicarbonicum *węglan amonowy kwaśny, węglan amonowo-wodowy*
 - I/28 Arsénigsaures Salz *arsenin; warsz. arsenion*
 - I/28 Arsenmonomethylsäure *kwas arsmetylowy; kwas metylo-arsenowy*
- c) z trzema – 34, np.
- I/12 Alaunerde *wodnik glinowy; warsz. glinka, tlenek glinu*
 - I/15 Alumenustum *alun prażony v. alun palony; bezwodny siarkan glinowo-potasowy*
 - I/16 Amidoessigsäure *kwas amidooctowy, glikol, glicyna*
 - I/21 Anhydrid der Schwefelsäure *bezwodnik kwasu siarkowego; warsz. bezwodnik kwasu siarczanego, bezwodnik siarczany*
 - I/23 Antimontetroxyd *antymonian antymonowy; warsz. antymonian antymonny v. antymonian antymonu*
- d) z czterema – 11, np.
- I/11 Aetzkali *potaż żrący v. wodnik potasowy; warsz. potaż gryzący, wodorotlenek potasu*
 - I/21 Anhydrid der Kohlensäure *bezwodnik kwasu węglowego v. bezwodnik węglowy; warsz. bezwodnik kwasu węglanego, bezwodnik węglany*
 - I/21 Anhydrid der Salpetersäure *bezwodnik kwasu azotowego; warsz. bezwodnik kwasu saletrzanego v. bezwodnik kwasu azotnego; bezwodnik azotny*
 - I/23 Antimonpentoxyd *pięciotlenek antymonu v. bezwodnik antymonowy; warsz. bezwodnik kwasu atymonnego v. bezwodnik kwasu antymonowego*
 - I/23 Antimonsulfid *bezwodnik kwasu siarko-antymonowego v. pięciosiarczek antymonu; warsz. siarek antymonu v. bezwodnik siarko-antymonny*

e) z pięcioma – 2:

- I/17 Ammoniumalaun *siarkan glinowo-amonowy* v. *hałun amonowy*; warsz. *ałun amonijakalny* v. *ałun krystaliczny, podwójny siarczan glinu i amonu*
- I/23 Antimonium crudum *siarczek antymonowy rodzimy; trójsiarczek antymonu, stybina*; warsz. *trójsiarek antymonu* v. *siarek antymonawy*

f) z sześcioma – 1:

- I/33 Auripigmentum *złotołusk* lub *złotokost (blady, żółty)*; *trójsiarczek arsenu* v. *bezwodnik siarko-arsenawy*; warsz. *trójsiarek arsenu; aurypigment*.

Jak wynika z powyższego zestawienia, większość haseł obcojęzycznych (147) ma więcej niż jeden polski odpowiednik. Oznacza to, że polska terminologia chemiczna w S 1881 odznacza się znaczną synonimicznością (75,4%)⁹. Większość z tych wieloelementowych ciągów synonimicznych ma co najmniej jeden termin opatrzony kwalifikatorem geograficznym, głównie – *warsz.*, np.

- I/10 Aether chloratus v. naphtha chlorata v. aethylum chloratum¹⁰ *chlorek etylowy*; warsz. *chlorek etylu*
- I/11 Aethylschwefelsäure *siarkan etylowo-wodowy*; warsz. *kwaśny siarczan etylu*
- I/23 Antimonoxytrichlorid *trójdchlorek antymonoilu*; warsz. *tlenochlorek antymonu*
- I/23 Antimonsäure *kwasy antymonowy*; warsz. *kwasy antymonny*
- I/26 Argentum chloratum *chlorek srebrowy*; warsz. *chlorek srebra*.

Znacznie rzadziej pojawiają się terminy z kwalifikatorem *lw.*, w przypadku haseł na literę *A* – zawsze w sąsiedztwie terminu z kwalifikatorem *warsz.*:

- I/15: Alumina hydrata *wodnik glinowy*; warsz. *wodan glinu, wodorotlenek glinu*; lw. *wodorotlenek glinowy*
- I/16 Ameisensaurer Aethyläther *mrówkan etylowy*; warsz. *mrówkan etylu*; lw. *eter etylo-mrówkowy*
- I/17 Ammoniumhydrosulfid *siarkowodnik amonowy*; lw. *wodorosiarczek amonu*; warsz. *siarkowodan amonu*.

⁹ Tak wysoki procent wynika zapewne nie tylko z analizy haseł spod jednej tylko litery, lecz także m.in. z faktu zestawiania w S 1881 propozycji terminologicznych dwóch rywalizujących ze sobą szkół (warszawskiej i krakowskiej).

¹⁰ Widać tu również synonimię (rozbudowaną) w obcych terminologiach.

Terminy z kwalifikatorami geograficznymi, *warsz.* i *lw.*, nigdy nie są notowane na pierwszym miejscu, a więc na miejscu terminu najbardziej polecanego w S 1881¹¹. Terminy z tymi kwalifikatorami są zwykle – jak widać w przykładach powyżej – na przedostatnim lub ostatnim miejscu w szeregu synonimicznym.

Niemало jest przykładów ciągów synonimicznych, w których (często występują w nich także terminy z kwalifikatorem *warsz.*) widać występowanie synonimii również w propozycjach szkoły krakowskiej, np.

- I/10 Aether nitricus v. naphtha nitrica v. aethylenum nitrosum *azotan etylowy* v. *eter azotowy*; *warsz. azotan etylu*
- I/11 Aetzkali *potaż żrący* v. *wodnik potasowy*; *warsz. potaż gryzący, wodorotlenek potasu*
- I/14 Algaroth, pulvis *chlerek antymonailu*, *tlenochlorek antymonowy*
- I/16 Amidoessigsäure *kwat amidooctowy*, *glikokol*, *glicyna*
- I/27 Arsendimethyl *arsdwumetyl* v. *kakodyl*; *warsz. dwumetylo-arsen*.

Zebrany materiał z S 1881 spod litery *A* wskazuje też na obecność innych kwalifikatorów przy polskich terminach chemicznych. Oprócz kwalifikatora dziedzinowego, np. *chem.* (np. I/17 Ammoniacum *chem.* amonijak; I/18 Amylum *chem.* amyl) są kwalifikatory, które wskazują na inne cechy polskich terminów oraz ich pochodzenie. Są to:

a) kwalifikator stylistyczny: *posp.*:

- I/17 Ammonium chloratum *chlerek amonowy*, *posp. salmijak*; *warsz. chlerek amonu*¹²

b) kwalifikatory frekwencyjno-normatywne: *()*, *[]*¹³, *właśc.*¹⁴

- I/21 Acidum sulfaricum anhydrous *kwat siarkowy bezwodny* (*warsz. kwat siarczany bezwodny*)
- I/25 Aqua fortis *serwaser*, tj. *kwat azotowy* (*warsz. kwat azotny rozcieńczony*)
- I/31 Atropinum hydrochloricum *chlerek atropinowy*; *warsz. chlerek atropiny* (*właśc. chlerek atropinu*)

11 Taki sam wniosek nasuwa się po analizie nazw chorób [zob. Jankowiak 2015b].

12 W przykładzie tym termin z kwalifikatorem *posp.* jest przed terminem z kwalifikatorem *warsz.*

13 Oba nawiasy oznaczają według S 1881: „wyraz rzadziej używany lub mniej właściwy”.

14 *Właśc.* – właściwie. Kwalifikator ten występuje w poniższych przykładach zawsze w sąsiedztwie innego kwalifikatora frekwencyjno-normatywnego: *()*.

- I/31 Atropinum nitricum *azotan atropinowy*; warsz. *azotan atropiny* (właśc. *azotan atropinu*)
- I/31 Atropinum sulfuricum *siarkan atropinowy*; warsz. *siarczan atropiny* (właśc. *siarczan atropinu*)

c) kwalifikator chronologiczny: †¹⁵

- I/18 Amylum *skrobia*, [*krochmal*, † *rezydło*]; warsz. *mączka*.

Materiał z zakresu chemii zawarty w S 1881 został oceniony przez autorów słownika przez podanie polskich terminów w odpowiedniej kolejności w szeregu synonimicznym i użycie kwalifikatorów. Można go porównać ze wspomnianym już opracowaniem Antoniego Grabowskiego, a konkretnie z dołączonym do niego *Niemiecko-polskim słowniczkiem chemicznym obejmującym nazwy ciał nieorganicznych. Podług uchwał Sekcyi Chemicznej w Warszawie*. Zestawienie haseł niemiecko-polskich na literę *A* ze słowniczka Antoniego Grabowskiego (reprezentującego szkołę warszawską) i haseł z S 1881 pokazuje, że:

a) najczęściej Antoni Grabowski wybiera (zwykle jako jeden z proponowanych przez siebie) termin, który w S 1881 uznać można za „krakowski”, np.

- Aluminum chlorid
S 1881 I/15: **chlerek glinowy**¹⁶; warsz. *trójchlerek glinu*
v. *chlornik glinu*
Grab./77: *chlerek glinu* v. **chlerek glinowy**
- Aluminumoxyd
S 1881/15: **tlenek glinowy**; warsz. *tlennik glinu*
Grab./77: *tlenek glinu* v. **tlenek glinowy**
- Antimontrichlorid
S 1881 I/23: **trójchlerek antymonu** v. *chlerek antymonawy*
Grab./78: **trójchlerek antymonu**
- Antimontrioxyd
S 1881 I/23: **trójtlenek antymonu**; warsz. *tlenek antymonu*
v. *bezwodnik kwasu antymonawego*
Grab./78: **trójtlenek antymonu**
- Arsensäure
S 1881 I/28: **kwas arsenowy**; warsz. *kwas arsenny*
Grab./78: **kwas arsenowy**

¹⁵ Oznacza wyraz przestarzały lub wyszły z użycia.

¹⁶ Podkreślenia moje – L.A.J.

- b) rzadziej Antoni Grabowski wybiera (zwykle jako jeden z proponowanych przez siebie) termin, który w S 1881 jest „warszawski”, np.
- Aluminumsulfat
S 1881/15: *siarkan glinowy*; warsz. **siarczan glinu**
Grab./77 **siarczan glinu** v. *siarczan glinowy*
- c) czasem Antoni Grabowski proponuje inne terminy niż w S 1881¹⁷:
- Antimonsulfür
S 1881 I/23: *trójsiarczek antymonowy*; warsz. *trójsiarek antymonu*
Grab./78: *siarczek antymonu* v. *siarczek antymonisty*.

Jak już wspomniałam, w 1905 roku w Krakowie wydano kolejny słownik lekarski – *Słowniki lekarski polski* – zawierający również polską terminologię chemiczną. Ogląd materiału na literę *A* i pobieżne porównanie go z materiałem z S 1881 (również na literę *A*) pozwala stwierdzić występowanie tam pod hasłami obcojęzycznymi zarówno haseł z jednym odpowiednikiem polskim, jak i z wieloma¹⁸. Istotna to informacja o zachowywaniu synonimii w tej terminologii, bo, należy to jeszcze raz przypomnieć, S 1905 wydano już po ogłoszeniu przez Akademię Umiejętności obowiązującej polskiej terminologii chemicznej. Pojawiły się więc w S 1905 m.in.:

- a) hasła identycznie zredagowane jak w S 1881, np.
- S 1881 I/7 i S 1905 I/5: *Acetas octan*
 - S 1881 I/7 i S 1905 I/6: *Acidum* v. *acor kwas*
 - S 1881 I/10 i S 1905 I/12: *Aether sulfuricus* v. *purus eter etylowy, eter zwykły*

17 Porównanie polskich odpowiedników spod innych (niż niemieckie) haseł obcojęzycznych w S 1881 z materiałem Antoniego Grabowskiego (porównanie z obu słowników na literę *A*) potwierdza powyższą prawidłowość: a) zgodność odpowiedników polskich – Antoni Grabowski wybiera zarówno termin krakowski, jak i warszawski: S 1881/17: *węglan amonowy*; warsz. *węglan amonu*; Grab./77: *węglan amonu* v. *węglan amonowy*; b) Antoni Grabowski proponuje inne odpowiedniki: S 1881/17: *sinek amonowy*; warsz. *cyjanek amonu*; Grab./77 *cyanin amonu* v. *amonowy*; S 1881/17: *fosforan dwuamonowo-wodowy*; warsz. *fosforan amonu*; Grab./78: *fosforzan amonu* v. *amonowy*; S 1881/23: *bezwodnik kwasu siarko-antymonowego* v. *pięciosiarczek antymonu*; warsz. *siarek antymonu* v. *bezwodnik siarko-antymonny*; Grab./78 *siarnik antymonu, pięciosiarczek antymonu*, v. *siarczek antymonowy*.

18 Np. I/5 *Acetessigsäure kwas acetoilooctowy* v. *kwas acetoctowy*.

- b) nowe hasła obcojęzyczne, nieobecne w S 1881, np.
- I/5 Acetanilidium chem. *acetanilid* (*antyfebryna*)
 - I/5 Acetonum *aceton*, tj. *dwumetyloketon*
 - I/9 Acrylsäure *kwask akrylowy* tj. *etylenokarbonowy*.

Warto zwrócić uwagę na hasła, w których (w porównaniu z S 1881) w S 1905 zrezygnowano z szeregu synonimów, a konkretnie z terminu (terminów), który (które) w S 1881 opatrzone (m.in.) kwalifikatorem *warsz.*, a pozostawiono jeden termin z S 1881 – „*krakowski*”, np.

- Acetum plumbi s. saturninum:
 - S 1881 I/7 *octan ołowiowy zasadowy (w roztworze)*; *warsz. octan tlenku ołowiu* v. *octan ołowiu*
 - S 1905 I/6 *octan ołowiowy zasadowy (w roztworze)*;
- Aether chloratus v. naphtha chlorata, v. aethylum chloratum
 - S 1881 I/10 *chlorek etylowy*; *warsz. chlorek etylu*
 - S 1905 I/12 *chlorek etylowy*
- Aether nitricus v. naphtha nitrica, v. aethylenum nitrosum
 - S 1881 I/10 *azotan etylowy* v. *eter azotowy*; *warsz. azotan etylu*
 - S 1905 I/12 *azotan etylowy*
- Aether nitrosus
 - S 1881 I/10 *azotyn etylowy*, v. *eter azotawy*; *warsz. azoton etylu*
 - S 1905 I/12 *azotyn etylowy*¹⁹.

Inny przykład to zachowanie w S 1905 ciągu synonimicznego, jednak (częściowo) z innym terminem, np.

- Aceticum acidum glaciale
 - S 1881 I/7 *kwask octowy lodowaty* v. *kwask octowy stężony*
 - S 1905: *kwask octowy lodowaty* v. *kwask octowy krystaliczny*

W S 1905 są również hasła, w których jest więcej terminów w szeregu synonimicznym niż w S 1881, np.

- Aether aceticus
 - S 1881 I/10 *octan etylowy*, *eter octowy*
 - S 1905 I/12 *octan etylowy*, *ester zwany eterem octowym*

¹⁹ Dodatkowo w obu słownikach „wybrany” termin może być inaczej zapisany, np.: S 1881 I/10: Aetherschweifelsäure v. Aethylsulfosäure *kwask etylo-siarkowy*; *warsz. kwas etylosiarczany*; S 1905 I/12 Aetherschweifelsäure *kwask etylosiarkowy*.

Zdarza się również, że zarówno w S 1881, jak i w S 1905 jest jeden termin polski przy haśle obcojęzycznym, jednak w każdym ze słowników różny, np.

- Aether phosphoratus
S 1881 I/10 *eter fosforowy*
S 1905 I/12 *fosforan etylowy*.

3.

Ten krótki przegląd możliwości analizy materiału ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* (1881) miał na celu wskazanie kolejnego (ważnego) źródła do badań XIX-wiecznej polskiej terminologii chemicznej na etapie niwelowania w niej różnic, zwłaszcza między dwoma szkołami terminologicznymi: krakowską i warszawską.

Źródło to nie tylko gromadzi, pod przewodnictwem głównego przedstawiciela szkoły krakowskiej (Czyrniańskiego), dostępny wówczas materiał w zakresie polskich nazw pierwiastków i związków chemicznych, lecz także jednocześnie dokonuje selekcji i oceny materiału. Wstępna selekcja materiału odbyła się na etapie decyzji o włączaniu danych terminów do S 1881 i przez to uznania ich za ścisłą terminologię naukową. Kolejna selekcja, w wyniku której dokonano oceny polskich terminów, to odpowiednia kolejność ich podawania (od najlepszego do najgorszego) w przypadku, gdy obcy termin miał więcej niż jeden polski odpowiednik.

S 1881 dokumentuje moment, kiedy (w XIX wieku) środowisko zajmujące się polską terminologią chemiczną uznało, że należy ją ujednolicić. Bowiem prace nad S 1881 trwały od lat 70. XIX wieku, czyli od tego samego dzieściolecia, w którym podjęto decyzję o pracach nad ujednoliceniem polskiej terminologii chemicznej. Likwidowanie różnic (od lat 70. XIX do początku XX wieku) między nimi odbywało się przez dyskusje (chemików, lekarzy i językoznawców) i publikacje. Podstawą ich były prace zestawiające różnice między wspomnianymi szkołami.

S 1881 należy uznać za ważne źródło do badań różnic w polskiej terminologii chemicznej 2. połowy XIX wieku, mimo że – mam tego świadomość – nie gromadzi terminologii wszystkich działów ówczesnej chemii, a jedynie tę część nazw, które związane były z ówczesną medycyną, farmacją. Dokumentuje jednak zależność rozwoju chemii od medycyny i potwierdza wkład polskich lekarzy w porządkowanie jej terminologii.

Niewielka próba materiału na literę *A* z S 1881 pokazała znaczny udział synonimii w polskiej terminologii chemicznej. Synonimia ta wynikała częściowo z zestawienia (i oceny) terminów dwóch rywalizujących szkół terminologicznych (warszawskiej i krakowskiej) oraz (czasem) – lwowskiej propo-

zycji, a częściowo – z synonimii w obrębie tej samej szkoły terminologicznej (por. kwalifikatory geograficzne). Skala synonimii dokumentuje więc głównie okres przejściowy w porządkowaniu polskiej terminologii chemicznej.

Należy też dodać, że ta niewielka próbka materiału z S 1881 wskazała, że źródłem dla polskiej terminologii chemicznej tego okresu były nazwy o różnym pochodzeniu, np. stylistycznym (por. kwalifikator *posp.*) oraz chronologicznym (por. np. kwalifikator †).

Z kolei porównanie haseł z S 1881 z późniejszym zestawieniem różnic szkoły krakowskiej i warszawskiej Antoniego Grabowskiego (1900) wskazało, że autor ten częściej proponował terminy, które w S 1881 można uznać za „krakowskie”, obok terminów, które w S 1881 się nie pojawiły. Pokazuje to, że publikacje tego okresu prezentowały – obok wspólnego zbioru polskich terminów – terminy różne dla tych samych szkół i to w krótkim odstępie czasu, co świadczy o dynamice i intensywności prac nad ujednolicaniem polskiej terminologii chemicznej.

Oddzielną kwestią, wymagającą analizy, jest udział i jakość polskiej terminologii chemicznej w S 1905, słowniku wydanym po opublikowaniu przez Akademię Umiejętności obowiązującej polskiej terminologii chemicznej. Choć w S 1905 zrezygnowano z kwalifikatorów geograficznych, nadal są tam hasła z szeregiem polskich terminów, nierzadko podobnie zredagowane jak w S 1881. Powyższe porównania materiału dodatkowo pokazują – co nie było celem tego artykułu – nieustanne zmaganie się (nie tylko przecież tej terminologii) ze zjawiskiem synonimii.

Spis skrótów

S 1905 – Browicz, Ciechanowski, Domański, Kryński 1905.

Grab. – Grabowski 1900.

S 1881 – Janikowski, Oettinger, Kremer 1881.

Bibliografia

Bąk Mieczysław (1984), *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*, Ossolineum, Wrocław.

Biniewicz Jerzy (1983), *Analiza słowotwórczo-semantyczna terminologii chemicznej Jędrzeja Śniadeckiego*, w: *Z badań stylu naukowego i terminologii naukowo-technicznej*, red. Irena Bogaczowa, PW, Wrocław, s. 81–92.

- Biniewicz Jerzy (1992), *Rozwój polskiej terminologii chemii nieorganicznej*, WSP, Opole.
- Biniewicz Jerzy (1995), *Kryteria oceny językowej terminów (nauki ścisłe)*, „Poradnik Językowy”, z. 9–10, s. 35–44.
- Biniewicz Jerzy (1998), *Narodziny polskiej terminologii nauk ścisłych*, w: *Słowo i czas*, red. Stanisław Gajda, Anna Pietryga, TiT, Opole, s. 217–226.
- Biniewicz Jerzy (2002), *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Browicz Tadeusz, Ciechanowski Stanisław, Domański Stanisław, Kryński Leon (1905), *Słownik lekarski polski*, Towarzystwo Lekarskie Krakowskie. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, http://zbc.ksiaznica.szczecin.pl/dlibra/docmetadata?id=2284&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=, [dostęp: 4 kwietnia 2016].
- Buttler Danuta (1972), *Zmiany słownikowe w polszczyźnie przełomu w. XIX i XX*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 196–204.
- Dubisz Stanisław (2012), *Polski język naukowy*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 123–125.
- Gajda Stanisław (1974), *Uwagi o stylu naukowym*, „Studia Śląskie. Seria Nowa”, t. 26, s. 95–103.
- Gajda Stanisław (1988), *Terminologia i terminoznawstwo a znaczenie terminu*, w: *II Spotkania Językoznawcze. W kręgu semazjologii, leksykologii i terminologii*, Opole–Szczedrzyk 12–13 IX 1986, red. Stanisław Kochman, WSP, Opole, s. 105–109.
- Gajda Stanisław (1994), *O kulturze porozumiewania się w nauce*, w: *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku. Zbiór studiów*, red. Kwiryna Handke, Hanna Dalewska-Greń, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 227–237.
- Gajda Stanisław (1997), *Polskie języki specjalistyczne dawniej i dziś*, w: *Języki specjalistyczne. Język biznesu. Materiały konferencyjne*, red. Janusz Arabski, Wyższa Szkoła Zarządzania Marketingowego i Języków Obcych w Katowicach, Katowice, s. 7–24.
- Grabowski Antoni (1900), *Polskie słownictwo chemiczne*, Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, Warszawa.
- Hubicki Włodzimierz (1977), *Chemia*, w: *Historia nauki polskiej*, red. Bogdan Suchodolski, t. 3: 1795–1862, Ossolineum, Wrocław, s. 468–482.
- Hubicki Włodzimierz (1983), *Chemia*, w: *Zarys dziejów nauk przyrodniczych w Polsce*, red. Kazimierz Maślankiewicz, Wiedza Powszechna, Warszawa, s. 259–329.
- Janikowski Stanisław, Oettinger Józef, Kremer Aleksander (1881), *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Kraków, http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=35019&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=, [dostęp: 4 kwietnia 2016].
- Jankowiak Lucyna Agnieszka (2015a), *Koncepcja idealnego terminu w świetle „Słownika terminologii lekarskiej polskiej” z 1881 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, vol. 22 (42), nr 1, s. 81–89.

- Jankowiak Lucyna Agnieszka (2015b), *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie „Słownika terminologii lekarskiej polskiej” z 1881 roku)*, SOW, Warszawa.
- Klemensiewicz Zenon (1985), *Historia języka polskiego*, t. 3, PWN, Warszawa.
- Lehr-Spławiński Tadeusz (1978), *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, PWN, Warszawa.
- Matusiak Jerzy (1982), *Historia polskiego słownictwa chemicznego – zarys problematyki*, w: *Język. Teoria – Dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców Dydaktyków, Nowa Wieś Szlachecka, 16–17 maja 1980*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce, s. 195–200.
- Mierzecki Roman (1988), *Rozwój polskiej terminologii chemicznej*, Ossolineum, Wrocław.
- Orłoś Teresa Zofia (1992), *Zapożyczenia słowiańskie w czeskiej terminologii medycznej*, w: *tejże, Studia bohemistyczne*, cz. 1, Universitas, Kraków, s. 148–157.
- Podobiński Stanisław (1998), *Stan badań terminoznawczych w językoznawstwie polskim*, w: *Dziedzictwo kulturowe utrwalone w języku. Księga pamiątkowa ofiarowana jubileuszowo Prof. Feliksowi Plucie*, red. Maria Lesz-Duk, Stanisław Podobiński, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa, s. 135–139.
- Popiołek Barbara (2003), *Terminologia anatomiczna chorwacka i serbska. Kształtowanie się jej i funkcjonowanie we współczesnych językach*, „Scriptum”, Kraków.
- Skubalanka Teresa (1969), *Język współczesnej polskiej literatury naukowej*, w: *Język polski. Poprawność, piękno, ochrona*, red. Stanisław Urbańczyk, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoszcz, s. 35–43.
- Skubalanka Teresa (1997), *Język literacki XIX wieku*, w: *tejże, Mickiewicz, Słowacki, Norwid. Studia nad językiem i stylem*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 224–242.
- Stoberski Zygmunt (1972), *Prace UNESCO i ISO nad terminologią naukową i techniczną*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 527–532.
- Uździcka Marzanna (2010), *Studium kształtowania się kompetencji językowej agromoma. Analiza genologiczna, pragmatyczna i leksykalna „Wykładów” Władysława Majewskiego z lat 1848–1850*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Uździcka Marzanna (2012), *Świadomość językowa kształtowana instytucjonalnie w połowie XIX wieku*, w: *Świadomość językowa w komunikowaniu*, red. Magdalena Steciąg, Marian Bugajski, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 151–161.
- Walczak Bogdan (1995), *Zarys dziejów języka polskiego*, Kantor Wydawniczy SAWW, Poznań.

- Waniakowa Jadwiga (2001), *Jana Śniadeckiego próba stworzenia polskiej terminologii astronomicznej*, w: *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, red. Zofia Cygal-Krupowa, Universitas, Kraków, s. 385–399.
- Zamecki Stefan (1987), *Chemia*, w: *Historia nauki polskiej*, red. Bogdan Suchodolski, t. 4: 1863–1918, cz. 3, Ossolineum, Wrocław, s. 103–135.
- Zawidzki Jan (1899), *W sprawie słownictwa chemicznego*, „Wszechświat”, t. 18, nr 34, s. 542–543.

Lucyna Agnieszka Jankowiak

A Few Notes about the Polish Chemical Terminology of the Second Half of the 19th Century

The purpose of this article is to present a source that has so far remained unused in the historical research of the Polish chemical terminology of the second half of the 19th century – *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [English: *Polish Medical Terminology Dictionary*] of 1881. This dictionary is a result of the efforts which the Polish medical doctors undertook to organise the Polish medical terminology in the 19th century. It also contains chemical terms. What is important, the dictionary demonstrates a phase of competition between two terminology schools: the Cracow school and the Warsaw school, juxtaposing various terms (mainly in synonymic strings) proposed by these schools.

KEYWORDS: polish language of the 19th century; vocabulary of the 19th century; Polish Chemical Terminology.

dr hab. Lucyna Agnieszka Jankowiak – profesor nadzwyczajny Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie; zainteresowania naukowe: historia języka polskiego, zwłaszcza słownictwo (geneza zasobu leksykalnego polszczyzny, słownictwo Stefana Falimirza, Bartłomieja z Bydgoszczy, Stefana Żeromskiego; początki kształtowania się stylu naukowego oraz terminologii naukowej, zwłaszcza medycznej).